

A CHEOPS PIRAMIS FELTÖRÉSÉNEK KÉRDÉSE

Diodóros az egyiptomi történelemről adott beszámolójában arról ír,¹ hogy Cheops és Chephrén annyira félték az elnyomott, a piramisok építkezése során sokat szenvedett nép bosszújától, hogy végül is nem mertek ezekben temetkezni, hanem holttestüket ismeretlen rejtekhelyen nyugodott. Ez az ilyen formában nyilván nem helytálló megállapítás — a leletek alapján alig lehet kétséges, hogy tényleg felhasználásra kerültek² — annyit mindenesetre elárul, hogy a görögöket is foglalkoztatta a probléma, mennyiben érték el az építmények, melyeket Plinius később megvetően *regum pecuniae otiosa ac stulta ostentatio*³-nak nevezett, eredeti céljukat, sikerült-e az építető uralkodók holttestét legalább is bizonyos időre megvédeniük? Mint látni fogjuk, az antik auctorok nem nyújtanak kielégítő adatokat ennek eldöntéséhez, így a kutatás jelenleg elsősorban a régészeti eredményekre és egyiptomi szöveghelyekre támaszkodik. A szakirodalomban a leginkább elfogadott álláspont ez idő szerint a következő: az óbirodalmi piramisokat az első átmeneti kor forradalmi időszakában, a memphisi zűrzavar idején fosztották ki, hiszen az ásatások alapján úgy látszik, hogy az itteni nekropolisban ebben az időszakban nagyarányú pusztítások, sírrablások történtek. Ezt az álláspontot képviseli többek között Fakhry,⁴ Junker,⁵ Lauer,⁶ Spiegel.⁷ Ennek a véleménynek az elterjedésében nem kis szerepe volt Petriének,⁸ aki a múlt század végén igen alaposan átkutatta és felmérte a Cheops piramist. Szerinte valószínűleg azok károsították meg először ezt az építményt, akik feldúlták Chephrén sírtemplomát, az Abu Roash-i, Abuszir-i és szakkarai piramisokat. Konkrét régészeti bizonyítékok véleménye alátámasztására azonban ő sem hozott. Edwards⁹ óvatosan nyilatkozik a nagy piramis feltöréséről, annyit mond, hogy valószínűleg jóval Hérodotos előtt történt. A probléma azért igényel különösen beható vizsgálatot, mivel a piramis szerkezeti felépítése maximális biztonságot nyújtott a benne eltemetettnek, semmi esetre sem állítható párhuzamba a Memphisi környéki kisebb piramisokkal, még kevésbé a masztabákkal. Az építményt fedő sima mészkőburkolat a bejáratot láthatatlanná tette, s az ezen történő behatolás után is csak az Óbirodalom idején nyilván üres alsó folyosóba és befejezetlen sírkamrába juthattak be a fosztogatók. A folyosó mennyezetéből nyíló felvezető utat hatalmas gránittömbök torlaszolják el, melyek ma is helyükön vannak, és csak ezek felett lehet a felvezető járaton közlekedni. Semmiféle bizo-

nyíték sines arra nézve, hogy ezeket az elzáró tömböket az ókor valamely későbbi periódusában helyezték volna ismét vissza, miután előzőleg elmozdították őket. Azt a szűk bejáratot, melyet azért vágtak a piramis testébe, hogy a felvezető folyosó belülről történt lezárása után az utolsó kamrába vezető úton át a munkások kijuthassanak a bejáratához, sietve dolgozó sírrablók nem könnyen találhatták meg. Ez nem közvetlenül az alsó folyosóba, hanem egy abból nyíló kis fülkébe ér le, bejáratát pedig nyilván gondosan el kellett torlaszolni, különben az összes többi elővigyázatossági rendszabály hatékonyságát veszélyeztetették volna. Ha azonban a rablók mégis eljutottak a nagy folyosóba, a sírkamra előtt még legalább három, bizonyosan gránitból készült leereszthető zárókő állta útjukat. Ezeknek ma csak a helye látszik, nincs ok azonban kétségbe vonni¹⁰ azt, hogy a temetés után valóban behelyezték őket a sírkamra előterébe. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a Cheops piramisba való behatolás nem lehetett néhány éjszaka dolgozó, kéziszerszámokkal, vésőkkel, fúrókkal, baltákkal felszerelt rabló vállalkozása, az összes akadályokon való áthatolás éveket vett volna igénybe. Csakis uralkodó vagy magasrangú tisztviselő által vezetett expedíció, melyet elláttak a felbontáshoz szükséges eszközökkel, láthatott neki siker reményében ennek a feladatnak. Annak a lehetőségnek, hogy Cheops sírját nyomban eltemetése után családtagjai rabolták ki, akik még jól ismerhették a piramist — ez történt Szehemhet esetében — ellene mond az a gondosság, mellyel Dzsedefré a bárkák elhelyezéséről intézkedett.

A behatolás technikai problémáit a Cheops piramis történetének vizsgálatánál eddig alig vették figyelembe annak ellenére, hogy arab források alapján tudomásunk van arról, hogy Ma'mun kalifának (813—833) milyen nehézségeket okozott a piramis belsejébe való jutás. A kőtömböket tűzzel melegítették, majd ecettel öntötték le, hogy így repesszék őket, de ezenkívül még faltörőkosokat is felhasználtak. Végül az alsó folyosóban a felfelé vezető járatot lezáró kőtömböket eltakaró kőlap lezuhant, s ennek hangja alapján sikerült megtalálni az utat az építmény belsejébe. Jellemző, hogy a gránit zárókövek elmozdítására ők sem vállalkoztak, hanem mellettük fúrták át a mészkő tömböket, és így hatoltak be a felvezető keskeny járatba.¹¹ Ma is ez csak ezen a Ma'mun által vágott úton lehet a piramis felső részébe jutni. Ezt a nagy vállalkozást számos szerző örökölte

¹ I. 64.

² A nagy fa bárkákat a túlvilági utazás megkönnyítésére a király halála után helyeztette el utóda, Dzsedefré (Rédzsedef) a piramis déli oldalán levő sziklaüregbe. (Ezekre I. Zaki Nour, M. — Zaki Iskander- Salah, M. — Moustafa, A. Y., *The Cheops Boats* (Cairo 1960)

³ N. H. XXXVI. 12 (75)

⁴ Fakhry, A., *The Bent Pyramid*. (The Monuments of Sneferu at Dahsur vol. I. Cairo 1959 3. A szerző az általa legjobban ismert tört. piramisra vonatkozólag ezt csak feltételezi, de nem állítja határozottan!

⁵ Junker, H. — Delaporte, L., *Die Völker des antiken Orients*. (Freiburg 1933) 78.

⁶ Lauer, J. Ph., *La pyramide à degrés I*. (Le Caire 1936) 46.

⁷ Spiegel, J., *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im Alten Ägypten*. (Heidelberg 1950) 18, vö. 77.

⁸ Petrie, Fl. W. M., *The Pyramids and Temples of Gizeh*. (London 1883) 217.

⁹ Edwards I. E. S., *The Pyramids of Egypt*. (Penguin Books. London 1961) 121. vö. 119.

¹⁰ Vandier, J., *Manuel d'archéologie égyptienne*. II. (Paris 1954) 36.

¹¹ Edwards, I. E. S. i. m. 121.; Lauer J. Ph., *Le problème des pyramides d'Égypte*. (Paris 1952) 17. A piramisokra vonatkozó arab források ismertetésére I. Vyse, H. — Perring, J. S., *Operations carried on at the Pyramids of Gizeh II*. London 1840. 319.; Wiet, G., *L'Égypte de Murtadi*. (Paris 1953) 82-.

meg, s ezekből a leírásokból világosan kitűnik, hogy az i. u. IX. században a piramis gondosan le volt zárva, és az arabok csupán annyit tudtak, hogy az északi oldalon kell a bejáratot keresni, ezt azonban már csak a bejutás után sikerült megtalálniuk. Az arab szerzők tudósításai jelentik egyébként az első részletes forrásokat, melyek kifejezetten és félreérthetetlenül a Cheops piramis kifosztásáról beszélnek. Sajnos a korábbi írásos adatok, melyek első pillanatra ilyen értelemben felhasználhatónak látszanak, nem szolgáltatnak alapot megbízható következtetések levonására. A király nyughelyének megkárosításától való félelem már megjelenik a piramisszövegekben, ami logikus következménye annak, hogy az V–VI. dinasztia korában már sokkal kisebb piramisokat építenek, mint korábban, másrészt már tükröződik bennük az a félelem, melyet az Óbirodalom egységes államszervezetét lassan felbomlasztó mozgalmak, az arisztokrácia hatalmának állandó erősödése és a néptömegek elégedetlensége az uralkodókban keltett. Az egyik szöveg-részlet Atum védelmét kéri a piramis számára,¹² másutt pedig a sírablók elleni átok formula is olvasható.¹³ Komoly veszélyt jelentett a VI. dinasztia követő időszak, ezért egyenként meg kell vizsgálnunk azokat a szövegeket, melyek a piramisok első átmeneti korban játszott szerepére és állapotára vetnének fényt. Az „Életunt beszélgetése lelkével” címen idézett költemény, mely igen szemléletesen világítja meg az Óbirodalom összeomlása utáni idők ideológiai válságát, a halotti kultusz határosságába és a túlvilági életbe vetett hit megrendülését, a piramisokról is említést tesz. Az öngyilkosságra készülő, aki a dialógusban a régi vallás tételeit képviseli ezt igéri lelkére vonatkozólag: „elősegítem (adom), hogy elérje a Nyugatot (túlvilág), mint egy olyan, aki piramisában van.”¹⁴ (rdjj phf Imnt) mj ntj m mfr). Itt tehát a piramistemetkezés mint legnagyobb megtiszteltetés szerepel, mely egy halottnak osztályrészül juthat. Ha a piramisokat a költemény megírása idején már kifosztották volna, ez a sor nyilván nem került volna ilyen alakban a műbe.

Sokkal problematikusabb a „Hárfás dal”, mely eredetileg Intef király sírjának falára volt felírva, és hédonista életfelfogása, a túlvilági lét tagadása miatt szellemében minden esetre az első átmeneti kor iradalmához áll legközelebb. A datálás szempontjából problémát jelent, hogy csak újbírodalmi másolatban maradt ránk, melynek orthográfiájából nem állapítható meg biztosan, hogy az első vagy második átmeneti korban uralkodó Intef királyról van-e szó. „Az isteneknek, akik hajdan éltek, és piramisaikban nyugosznak, az előkelőknek és hasonlóképpen a megdicsőülteknek, akik szintén piramisaikba temetkeztek, és megépítették palotáikat, helyük sincsen meg.”¹⁵ (ntrw hprw hr h3t htpw m mrwsn s'hw 3hw m mjtt krs(w) m mrwsn kd hwtstn nn wn stsn). A szöveg összefüggéséből világos, hogy már nemcsak a királyi piramisokról van szó, hanem magánsírokról is. A mr szó ilyen jelentése közismert. A királyi temetkezéssel kapcsolatban nyilvánvaló a túlzás, hiszen, ha feltételezzük is azt, hogy az uralkodók temetkezőhelyeit ekkor már kirabolták, a piramisok a bejáraton és a sírkamrán kívül ebben a korszakban még nem szenvedtek nagyobb károsodást, ez csak a középkorban következett be. Itt elsősorban a sírtemplomok elpusztítására és a magánsírok ebben az időben már kétségtelenül bekövetkezett kifosztására történt utalás. A szöveg egyébként nem is említi kifejezetten a sírok megsemmisülését, hanem a helyek (st) eltűnéséről beszél, ami inkább az életükben emelt palotákra vonatkozhat.

¹² Pyr. 1654.

¹³ Pyr. 1279.

¹⁴ Sethe, K., Aegyptische Lesestücke. (Leipzig 1934) 44.

¹⁵ Müller, W., Die Liebespoesie der Ägypter.² (Leipzig 1932) 13. t. vö. még *Lichtheim, M.*, JNES 4 (1945) 192-. Az átírásnál — Faulknerhez hasonlóan — a két s hangot nem különböztettük meg.

¹⁶ Seters, J. van, JEA 50 (1964) 13 —.

Hasonló nehézségek adódnak Ipuwer intelmeinek a piramisok történeténél való felhasználásánál is. Nem mehetünk most bele a datálás máig sem megnyugtatóan tisztázott problémájába — Seters¹⁶ cikke a kérdést újra aktuálissá tette — csak arra utalunk, hogy véleményünk szerint a szövegben lefestett közállapotok sokkal inkább vonatkozathatóak az első átmeneti korra, mint egy későbbi időpontra. A kérdéses rész így hangzik: „Íme, akít sólyomként temettek el, (most) ravatalon(?) van. Amit a piramis rejtett ürességgé lesz. [7, 2]¹⁷ (mtn krs m bj k m šfd(j)t iw imntn mr w3 r šwt) A šfdjt szó jelentése nem világos, lehetséges, hogy ládáról van szó,¹⁸ minden esetre arra történik utalás, hogy a királyok temetése nem a régi ritus szerint történik, utána pedig a sírkamrák kifosztásáról beszél a szerző, de j ö v ó i d ö b e n. Véleményünk szerint nem lehet kétséges az, hogy az első átmeneti kor zűrzavarában néhány — valószínűleg kisebb — V–VI. dinasztia korabeli királyi temetkezést is feltörttek, ezek korántsem nyújtottak olyan védelmet, mint a három nagy gizehi piramis. Ilyen esetek láttára az intelmek szerzője, aki az uralkodóhoz beszél, joggal félhetett attól, hogy valamennyi királyi temetkezés kifosztására sor kerül. Tekintettel arra azonban, hogy a VII. és VIII. dinasztia székhelye Memphisben volt, nehéz olyan méretű és olyan hosszan tartó zűrzavart elképzelni, mely az egész nekropoliszisztematikus kifosztásával járhatott. A IX., hérakluspolisi dinasztia uralomra jutása pedig északon már a stabilizáció kezdetét jelentette. A szöveg egyébként úgy is értelmezhető, hogy a királyokat ezentúl nem fogják piramisokba temetni.

Az Óbirodalom bukását követő zavaros időkben tehát a régi sírok közül sokat megrongáltak, a királyi sírtemplomokat is részben szétrombolták, az áldozatok és a sírkultusz nyilván megszűnt, nincsen azonban sem régészeti, sem írásos bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a Cheops piramisba ekkor már behatoltak volna. Ennek lehetőségét természetesen nem lehet kizárni, az eddigi adatokkal azonban igazolni sem. Heti királynak Merikarhoz intézett intelmeiből, ahol az abydosi temető felidúsáról is szó van, kitűnik, hogy a sírok megkárosítását ekkoriban igen nagy bűnnek tartották.¹⁹

A Középbírodalom korában a korábbi uralkodók közül Sznofru fáraót tisztelték leginkább. Halotti temploma ekkor nyerte el végleges formáját, szobrok, sztélék, áldozati táblák tanúsítják, hogy isteni tisztelete szeles körökben népszerűségnek örvendett.²⁰ A piramisok története szempontjából nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy az uralkodók az óbirodalmat követő időkben is megtartják ezt a sírformát. A XII. dinasztia idején a piramisok technikai szempontból jelentős javulást mutatnak az átmeneti korról szemben, az óbirodalmi monumentalitástól azonban igen messze állnak. A líthi piramisok (I. Amenemhat, I. Sesóstris) elrendezésükben a VI. dinasztia sírhelyeit utánozzák, a XII. dinasztia első uralkodói alatt a bejárat továbbra is északon van ugyanúgy, ahogyan ez az Óbirodalomban mindvégig szokásban maradt. II. Sesóstris illahuni piramisra mutat először jelentős szerkezeti eltéréseket.²¹ Ha a VI. dinasztia követő zavaros időkben a memphisi temető valamennyi piramisát kifosztották volna, hogyan magyarázhatnánk azt, hogy a királyok ilyen hosszú ideig fenntartották — szinte változatlanul — ezt a temetkezésmódot? Mikor a XX. dinasztia végén bebizonyosodott, hogy a thébai sziklasírok nem nyújtanak többé védelmet, a XXI. dinasztiaától kezdve a királyok más sírformákat választottak. A sírablástól való félelem egyébként a XII. dinasztia idején is elevenen élt, és a

¹⁷ Gardiner, A. H., The Admonitions of an Egyptian Sage. (Leipzig 1909) 54. *Kákosy L.*, AT 4 (1957) 329.

¹⁸ Vö. a šfd igét. Wb. IV. 461

¹⁹ Volten, A., Zwei altägyptische politische Schriften. (København 1945). 68 —. (36–37. sor).

²⁰ Sznofru kultuszára: *Fakhry, A.*, i. m. 81-, *Ua.*, The Valley Temple. The Monuments of Sneferu at Dahsur II. II. rész (Cairo 1961) 15 —.

²¹ Edwards, I. E. S., i. m. 225.

piramisok kisebb méreteit és a kő helyett a szárított agyagtégla felhasználását több szintben elhelyezett járatokkal, rejtett ajtókkal, sehová sem vezető megtévesztő „bejáratokkal” és a sírkamra vastag gránitfalával igyekeztek ellensúlyozni. Ilyen módon próbáltak pl. III. Amenemhat hawarai piramisában a holttest nyugalmát biztosítani.²²

A Középbirodalmat követő időben a Cheops piramis építését a nép képzelete Thoth istennel hozta kapcsolatba. A varázslótörténeteket ismertető Westcar papirusz egyik részlete szerint Dzsedefhor királyfi közli atyjával, Cheops-sal, hogy jelenleg is él egy varázsló, aki „fel tudja erősíteni a levágott fejet, és tudja tenni, hogy az oroszlán kövesse őt, miközben kötele a földön van.”²³ *Ismeri Thoth szentélye kamráinak a méreteit. Ófelsége, Felső és Alsó-Egyiptom királya, az igazhangú Cheops ugyanis Thoth szentélye kamráinak a méreteit után kutatott, hogy hasonlóan készítsen magának horizontja részére.*²⁴ (iwf rh ts tp hsk iwf rh rdjt sm m3j hr s3f šnwf(?) hr t3. Iwf rh rh tnww ipwt nt wnt nt Dhwtj. Ist hm n njsvt bjtt Hwfw m3^c hrw hr hh nf n3 n ipwt nt wnt nt Dhwtj r irt nf mjtt irj n 3htf). A történetből a későbbiekben kiderül, hogy a varázsló ugyan ismeri a rejték helyét, ahonnan ezeket az adatokat meg lehet szerezni, de nem ó fogja őket a királynak elhozni, hanem a napisten gyermekeinek egyike, aki egy papnőtől fog megszületni. A papirusz vége hiányzik, világos azonban, hogy Cheops végül is valahogyan megszerzi ezt a titkot. Az író szerint tehát a piramis belső elrendezése Thoth titkos kamráit utánozta. A *horizont* szó itt Cheops piramisára utal (3ht Hwfw).²⁵ Ha a piramist kirabolták volna és a papirusz elkészülésének idején nyitva állt volna, nehezen lehetne ezt a helyet megmagyarázni, mely már természetfeletti erővel kapcsolja össze ezt az építményt.²⁶

Az Újbirodalom fáraói nagyobb figyelmet fordítottak a gizai temetőre mint elődeik. A Szfínx ekkor lett istenné, templomokat építettek melléje, és Ré-Harahti képmása gyanánt tisztelték.²⁷ II. Amenhotep egyik szteléje Cheops és Chephrén piramisának megtekintéséről beszélt, és megemlíti, hogy az uralkodó itt egy pihenőhelyet és egy sztelét is felállított²⁸ látogatása emlékére.

Az államhatalom súlypontja a hyksós időkben és a XVIII. dinasztia alatt délre helyeződött át, Thébába, ahol a sziklás nyugati part elsősorban hegybe vájt folyosós sírok számára volt alkalmas. A piramis temetkezés tradícióival azonban itt sem szakítottak teljesen az uralkodók. Az I. és II. átmeneti korban itt is piramisokba temetkeztek, a Királyok Völgye felett pedig ott emelkedik a hatalmas piramis alakú hegy, mely az új sírforma mellett is biztosította a korábbi idők hagyományainak

folytatását. Arra nézve, hogy az Újbirodalom idején is a gúlát tekintették a legelőkelőbb sírformának, a döntő bizonyítékot a Deir el Medine-i temető szolgáltatja, ahol a hegy oldalába vájt sírokat kis piramisok koronázták.²⁹ Az eredetileg királyi privilégium tehát a halotti szövegekhez hasonlóan, melyeket az Óbirodalom korában szintén csak a király és a VI. dinasztiaút kezdve felesége irathatott fel sírjába, most már mindenki számára felhasználható lett, kézművesek is utánozhatták a régi királyok temetkezésmódját.

II. Ramses korából restaurálási munkákról van tudomásunk a memphisi nekropolis egyes területein, Haemuaszet memphisi főpap, a király fia javíttatott ki több szakkarai sír építményt (pl. Masztabat el Faraun,³⁰ Dzsoszer piramis³¹). A helyreállítást megőrkítő feliratok közül a legépebb állapotban az maradt meg, melyet az Unisz piramisra véstett.³² Főként a burkolatok helyenkénti kiegészítéséről, nem pedig nagyobb arányú újjáépítésről lehetett szó. Tekintettel arra, hogy Gizában is építtetett magának sírt³³ — bár később nem ide temetkezett, hanem az Apisok sírboltjába³⁴ — valószínűleg látszik, hogy itt is dolgozott. A Chephrén piramis mellett megmaradt Maj építészvezető felirata, aki a kutatás legújabb megállapításai szerint az itteni helyreállítási munkákat vezette, nem pedig köveket bányászott a fáraó nagy építkezéseihez, mint régebben gondolták.³⁵

Egy II. Ramses-kori levélben a küldő a címzett részére a memphisi istenekén kívül az itteni temetőben pihenő felső és alsóegyiptomi királyok áldását is kéri.³⁶ Szerinte tehát a királyok még mindig ott nyugodtak a piramisokban. A Chester Beatty IV. papirusz viszont azt említi ki, hogy a tudás, a könyv még a piramisoknál is maradandóbb hírnevet biztosít.³⁷

Gizában a XXI. dinasztia korában emelik a római korig továbbélő Isis templomot Hénutsen piramisának keleti oldalán. Egy I. Pszenés nevét viselő maradvány minden esetre azt bizonyítja, hogy ez a templom ekkor már állt.³⁸ A XXV. dinasztia etióp királyai a napatai piramisok építésével is a régi egyiptomi uralkodók örököseinek igyekeztek mutatni magukat. Majdnem ezeréves szünet után tehát újra a piramis látszott a királyokhoz legnépszerűbb sírhelynek.

Különös jelentősége van a piramisok későkori története szempontjából a *saisi korszaknak*, mely az államigazgatás és a kultúra minden területén az Óbirodalmat tekintette eszményképének, ezt igyekezett utánozni és utolérni. Ennek a törekvésnek a megnyilvánulásai azok az archaizáló irányzatok, melyek a halotti kultusz területén is megfigyelhetők. Bár éppen a sírablástól való félelem miatt nem térnek vissza a masztaba sír-

²² I. m. 232-.

²³ Vagyis követi őt, anélkül, hogy vezetné.

²⁴ *Erman A.*, Die Märchen des Papyrus Westcar. (Berlin 1890) col. VII. 4 —. A *tnw* szó legjobb fordítása véleményünk szerint itt a mérték.

²⁵ A név eredeti jelentése egyes kutatók szerint „Cheops a horizonthoz tartozó” (3htj Hwfw) volt. (*Edwards, I. E. S.* i. m. 297). A Westcar papirusz szerzője azonban „Cheops horizontját”-nak értelmezte. A fáraó a napistennel azonosul, s lenyugszik a horizonton akár csak az. A piramisok túlvilághittel kapcsolatos szimbolikájára legújabbán I. *Dobrovits A.*, AT 12 (1965) 165. —.

²⁶ Thoth szerepére a templom alapításánál I. *Bonnet, H.*, Realexikon... 779.

²⁷ *Selím Hassan*: The Great Sphinx and its Secrets. Excavations at Giza. 8 (Cairo 1953).

²⁸ Urk. IV. 1283.

²⁹ *Edwards, E. S.* i. m. 246. *Bruyère, B.*, Rapports préliminaires: Deir el-Médineh. (Le Caire 1923). *Bruyère, B.*, Rapports sur les fouilles de Deir el-Médineh. (Le Caire 1933) passim. Újbirodalmi piramisok ismeretesek még pl. Anibából is; *Steindorff, G.*, Aniba II. (Cairo 1937) 36 —. A legújabb ilyen leletekről még nincsenek megbízható publikációk.

³⁰ *Jéquier, G.*, Le Mastabat Faraoun. (Le Caire 1929) 13, 7. kép.

³¹ *Lauer, J. Ph.*, i. m. 85. Abuszirban és a szakkarai Uszerkaf piramison is végzett helyreállítási munkát. *Lauer, J. Ph.*, BSFE 9 (1952 február) 22.

³² *Drioton, É.*, — *Lauer, J. Ph.*, ASAE 37 (1937) 201-.

³³ *Porter-Moss* III. 240.

³⁴ *Mond, R.* — *Myers, O.*, The Bucheum. I. (Londn 1934) 8., ezt kétségbe vonja, véleményünk szerint indokolatlanul. Vö. *Mariette, A.*, Le Serapeum... (Paris 1882) 58, 146.

³⁵ *L. Helck, W.*, Pyramiden. PWRE 46. Halbband (1959) 2205.

³⁶ Pap. Sallier IV. vso. 2, 1. *Gardiner, A. H.*, Late Egyptian Miscellanies. Bibliotheca Aegyptiaca VII. (Bruxelles 1937) 89.

³⁷ 2, 7-., *Gardiner A. H.*, Hieratic Papyri in the British Museum. 3. sorozat. (Londn 1935) XIX. t. *Dobrovits A.* AT 14(1967) 267-.

³⁸ *Porter-Moss* III. 5. A templomból előkerült késői sztelére mely szerint az Isis templom már állt volna a Cheops piramis építésékor I. *Daressy, G.*, Rec. de trav. 30 (1908) 1-.; *Breasted J. H.*, Ancient Records of Egypt² I. (New York 1962) 83-.. A Cheops piramis déli oldaláról ismeretes egy saisi vagy perzsa kori látogató felirat. *Borchardt, L.*, Längen und Richtungen der vier Grundkanten der grossen Pyramide bei Gise. (Berlin 1926) 16.; *Goyon, L.*, Les inscriptions et graffiti des voyageurs sur la grande pyramide. (Le Caire 1944) XXVIII. lap. CLXVIII. t.

típushoz, hanem szellemes technikai megoldásokkal védett aknasírokat alkalmaznak a memphisi temetőben,³⁹ a feliratok nagyon sokszor újra piramisszövegek részleteit mutatják.⁴⁰ Előszóval temetkeznek a piramisok közelébe, egyes esetekben nyilván a szöveget is közvetlenül innét másolják.⁴¹ Szakkarában elsősorban az Unis piramis környékére, az Uszerkaf piramis mellé helyezik el ezeket a sírokat,⁴² ismerünk azonban saisi kori aknasírokat Gizából is.⁴³ Itt az óbirodalmi sírokból tömegével kerültek elő a későkori betemetkezések.⁴⁴

Maguk a piramisok is az érdeklődés középpontjába kerülnek, sőt egyeseket közülük újra fel is használtak. Szerencsére vannak adataink a Dzsószer piramis késői leletanyagára, bár a részletmegfigyelések és pontos leírások itt is hiányoznak. Úgy látszik a későkorban nem sikerült rábukkanni a piramis északi fala alatt elhelyezett bejáratra, s ezért a déli oldalon vágtak egy hosszú folyosót a középen lévő aknáig. Ezt oszlopokkal támasztották alá. Az egyik felirat is van, s megállapítható, hogy egy a piramis mellett emelt újbirodalmi épületből származik, tehát a déli folyosónak az Újbirodalom utáni időben kellett elkészülnie.⁴⁵ Később ez a folyosó tömegsírnak szolgált, Perring mintegy harminc múmiát talált itt.⁴⁶ Valószínűleg a késői korból valók voltak azok a bőséges aranyozással ellátott múmia maradványok is, melyek még Minutoli expedíciója idején kerültek elő,⁴⁷ és később egy hajótörés alkalmával veszték el. A piramisban levő alabástrom edények egy részét is kihordták a késői korban, és a halotti templomból északra egy halomba rakták. Egy alabástrom tálon levő rajzok a saisi kor stílusát mutatják.⁴⁸ Az egyik kék fajánszlapokkal díszített piramis-kamrában a domborműveket függőleges és vízszintes vonalakból álló hálózat borítja, ami arra mutat, hogy másolták őket.⁴⁹ Ez is igen jól illik a saisi korszak művészeti irányvonalához, hiszen ismerünk olyan sírt, mely óbirodalmi reliefek pontos megfelelőit tartalmazza.⁵⁰ A piramis belső helyiségeiben előkerültek a XXIV-től a XXX. dinasztiaig terjedő időre datálható⁵¹ későkori edények. Minden jel arra mutat tehát, hogy Dzsószer piramisát, melynek építője, Imhotep a késői korban istenné lesz, alaposan tanulmányozták a saisi korszakban.

A piramisok minél pontosabb megismerésére való törekvés tükröződik abban a történetben is, mely szerint Amasis király korában az Egyiptomba látogató Thalés mérte meg a Cheops piramis magasságát egy bot és az épület árnyéka segítségével.⁵² Amasis neve egyébként is szoros kapcsolatban áll a piramisokkal. Forrásaira hivatkozva Plinius is megemlíti, hogy nincs egységes vélemény építőjük személyére vonatkozólag.⁵³ Részletesebben értekeznek erről a kérdéssel Hérodotos és Diódoros. Hérodotos beszél arról a hagyományról, mely szerint a

Mykerinos piramis tulajdonképpen az Amasis alatt Egyiptomban élő Rhodópis kurtizán sírja volna.⁵⁴ Diódoros pedig a Cheops piramis építőjeként Harmaist, a Chephrené és Mykerinosé gyanánt pedig Amasis és Inarost nevezi meg.⁵⁵ Bizonyítékkal rendelkezünk arra nézve is, hogy ez a változat mélyen meggyökeresedett az antik hagyományban. Lucanus Pharsalia-jában Pompejus fia, atyja halála feletti elkeseredésében a következő fenyegetésekben tör ki:

non ego Pellaeas arces adytisque reiectum
corpus Alexandri pigra Mareotide mergam?
non mihi pyramidum tumulis evolsus Amasis
atque alii reges Nilo torrente natabunt?
omnia dent poenas nudo tibi, Magne, sepulchra. . .⁵⁶

Amasis tehát itt is mint piramisban eltemetett király szerepel. A monda kialakulásának kezdete már Hérodotosnál megfigyelhető, aki leírja a Saisban eltemetett Amasis holttestének megszenteltetését a perzsák bevonulásakor, de utána megjegyzi, hogy az egyiptomiak szerint tulajdonképpen nem Amasis holtteste került a perzsák kezébe, hanem egy másik egyiptomié, akit a sír ajtajához közel temettek, míg Amasis testét a sír legfelsőbb részébe rejtették.⁵⁷ Később ebből alakulhatott ki az a változat, hogy nem is Saisban, hanem Memphisen rejtették el, a második gízai piramisban. A piramisokkal kapcsolatos későkori nézetek reális történeti magját igen nehéz pontosan kihámozni, annyi azonban kétségtelen, hogy ekkor ezekbe az építményekbe behatoltak, és valószínűleg már ekkor újra fel is használták őket. A régi királyi temetkezés felújítására vonatkozólag konkrét adattal a Mykerinos piramisból rendelkezünk, ahol az eredeti kőszarkofágon kívül egy fakoporsó maradványait is megtalálták a király nevével és a „Nut formulával”.⁵⁸ Stíluskritikai alapon biztosan megállapítható, hogy az utóbbi nem óbirodalmi, hanem csak a késői korban készült, valószínűleg a saisi időkben.⁵⁹ A piramisban talált szerves maradványokat az újabb radiocarbon vizsgálatok a korai keresztény korra teszik.⁶⁰ Lehetséges, hogy más piramisokhoz hasonlóan ezt is temetkezéshelyül használták fel a saisi kor utáni időkben, s bejárata még a római foglalat után is nyitva volt.

Piramis mint sír forma a saisi korszakból Théba területén ismeretes.⁶¹ A piramisok jelentőségének növekedése a XXVI. dinasztia korában bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Hérodotos a piramis építő óbirodalmi fáraókat a ramesszidák utáni időre helyezi.⁶²

Az arab szerzőknél említett leletek között, melyek a Cheops piramisból kerültek elő, többek között egy anthropoid kőszarkofág (ezek az Újbirodalomban, majd a saisi

Juppiter Ammon . . . (Berlin 1824) 298–99.

³⁹ Firth, C. N. — Quibell, J. E., The Step Pyramid. I. (Cairo 1935) 5.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Otto, E., Ägypten. (Stuttgart 1955) 253., 34. t. A sír a l. Porter-Moss I² 63.

⁴² Lauer, J. Ph., La pyramide à degrés I. 45. Saisi kori graffiti is ismeretes a Dzsószer kerületéből. Firth, C. M. — Quibell, J. E. i. m. I. 79.

⁴³ Plutarchos, Sept. sap. conv. 2 (146–147.); Hopfner, Th., Fontes historiae religionis Aegyptiacae. (Bonn 1922–1925) 219.

⁴⁴ N. H. XXXVI. 12. (§. 8.)

⁴⁵ Hérodotos II. 134., Diódoros I. 64.; Trencsényi-Waldapfel I., Acta Ant. Hung. 12 (1964) 161.;

⁴⁶ I. 64.

⁴⁷ Pharsalia IX. 153.

⁴⁸ III. 16.

⁴⁹ Ábrázolása: Fakhry, A. The Pyramids (Chicago 1961) 85. kép.

⁵⁰ Sethe, K., ZÄS 30 (1892) 12.

⁵¹ Edwards, I. E. S., i. m. 163.

⁵² Porter-Moss I.² (2. rész) 622, 625.

⁵³ Africa, Th. W., JNES 22 (1963) 257.

³⁹ L. pl. Lauer, J. Ph., ASAE 52 (1952–54) 133 — a régebbi irodalommal.

⁴⁰ Allen, Th. G., Occurrences of Pyramid Texts (Chicago 1950), újabbban l. pl. Drioton, É., ASAE 52 (1952–54) 106. —

⁴¹ Bonnet, H., Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. (Berlin 1952) 622. G. Maspero [ASAE I (1900) 166] kétségei e tekintetben nem indokoltak.

⁴² Az Unisz piramis környékére (saisi és perzsa kori sírok) l. Porter-Moss III. 173. — Az Uszerkaf piramis mellett levő sírokra pl. Lauer, J. Ph., ASAE 52 (1952–54) 133.; Drioton, É. — Lauer, J. Ph. ASAE 51 (1951) 469. —

⁴³ Porter-Moss III. 55., 64.

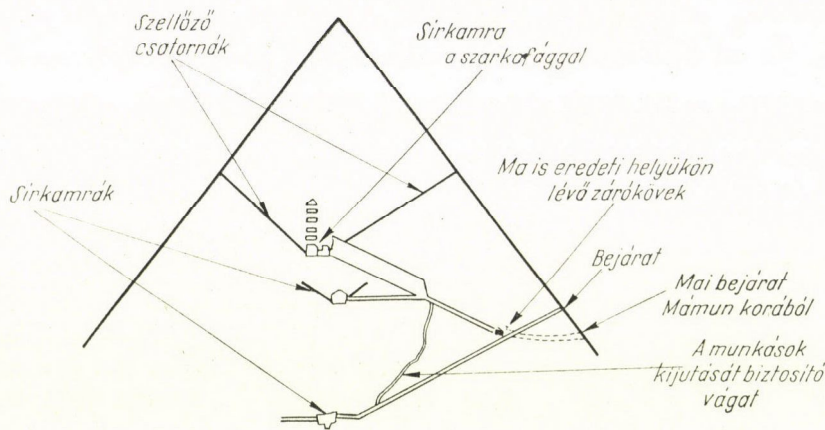
⁴⁴ Reisner, G. A., A History of the Giza Necropolis. I (Cambridge 1942) 15. — Selim Hassan, Excavations at Giza III. 1931–32, (Cairo 1941) 107, 159, 214, 221; Uo.: IV. 1932–33. (Cairo 1944) 46, 48.

⁴⁵ Vyse, H. i. m. III. (London 1842) D. t. (44. lap mellett); Lauer, J. Ph., La pyramide à degrés I. (Le Caire 1936) 43, II. XIX. t.

⁴⁶ Vyse, H., i. m. III. 44–45. Nem fér kétség ahhoz, hogy a múmiák későkoriak voltak. Vö. Lauer, J. Ph., La pyramide à degrés I. 43.

⁴⁷ Minutoli, H., Von Reise zum grossen Tempel des

1. kép. A Cheops piramis belső helyiségei
 Рис. 1. Внутренние помещения пирамиды Хеопса
 Fig. 1. Les chambres de la pyramide de Cheops

kortól kezdve divatosak) és nagyszámú múmia szerepel.⁶³ A késői korban rendszeressé válik a régi temetkezőhelyek tömegsirként való felhasználása, a piramisokba való temetkezés különösen esábitó lehetett. Az élénk fantáziáról tanúskodó arab leírásokból, melyek részletezése most nem tartozik tárgyunkhoz, úgy látszik, hogy a szegényebb temetkezések mellett gazdag mellékletekkel ellátott holttest is nyugodott a Cheops piramisban.⁶⁴ A szakirodalomban is kísért az a feltevés, hogy Ma'mun esetleg Cheops temetkezésének maradványaira bukkan.⁶⁵ A leletanyag ezt nem támasztja alá. A kérdésre még vizs-

szatérünk. A saisi korszakhoz időben közel eső Hérodotos tudósítás egyik részletét az utóbbi évek ásatásai igazolták. A piramishoz vezető halotti templomot valóban domborművek díszítették.⁶⁶ Ezekből csak jelentéktelen maradványokat sikerült napvilágra hozni, az ő idejében azonban, úgy látszik, még tekintélyes részei állottak, ami a piramisok állapotának megítélése szempontjából sem közömbös. Feltételezhetőleg restaurálások is történtek ekkor, hiszen a korabeli emléktárgyak az eddig említett tényeken kívül is világosan igazolja azt, hogy a nagy piramisok építői iránt érzett gyűlölet, melynek Hérodotos hangot ad, nem lehetett az ő idejében sem általános. Anélkül, hogy most a későkori királykultusz többször feldolgozott problémájának ismertetésébe akar-nánk bocsátkozni,⁶⁷ a memphisi Sarapieion egyik sztéléjét kell megemlítenünk Dareios 34. uralkodási évéből, ahol egy pap szerepel, aki „Isis a piramis úrnője”, Cheops, Chephrén és Dzsedefré (ilyen sorrendben!) valamint Harmachis, tehát nyilván a nagy Szfinx papja volt.⁶⁸ Apja szintén ezeket a tisztségeket töltötte be. Manethónál vagy szövegének kiegészítőinél is látszik a Cheops rehabilitálására irányuló törekvés.⁶⁹

Hérodotos sajnos szűkszavú leírása a Cheops piramis belsejéről annyit világosan elárul, hogy erről csak hallomásból szerzett értesülései voltak. A Cheops piramis sírkamrájáról annak megemlézése után beszél, hogy — szerinte — a Chephrén piramisnak nincs földalatti része.⁷⁰

... οὔτε γὰρ ὕπεστι οἰκήματα ὑπὸ γῆν, οὔτε ἐκ τοῦ Νείλου διῶρονξ ἦκει ἐς αὐτὴν ὥσπερ ἐς τὴν ἐτέραν ρέουσα δι' οἰκοδομημένου δὲ ἀλλῶνος ἔσω νῆσον περιορᾷ, ἐν τῇ αὐτὸν λέγουσι κεῖσθαι Χέοπα.

Hérodotos forrásai szerint tehát Cheops a piramis alatt egy szigeten fekszik, amely köré vizet lehetett csatornán bevezetni. Az újabb kutatás az Osiris sírok berendezésével, és elsősorban I. Sėti abydosi kenotaphiumával hozza ezt a leírást kapcsolatba.⁷¹ A piramis alsó kamrájának padlója teljesen egyenetlen, szemmel láthatólag nincs befejezve, a megkezdett akna és a déli falról kiinduló vakjárat korát sajnos nem lehet megállapítani, nincs kizárva az sem, hogy kincskeresők művei. A padló egy helyen annyira felemelkedik, hogy ide szarkofágot nem tudtak volna elhelyezni, így ez nem azonosítható a Hérodotos által említett szigettel. Víz bevezetésére szolgáló berendezések sem kerültek elő az eddigi kutatások során. A piramis egyébként magasan a Nilus vízszintje fölé épült. Hérodotos vezetőinek tehát nem volt reális képük a piramis belsejéről, nyilván csak a földalatti kamra létezéséről tudtak. A leírásban legfőképpen az az érdekes, hogy Hérodotos arról nem beszél, hogy Cheops testét a piramisból eltávolították volna. A Chephrén piramis belsejéről, földalatti kamráiról és folyosóiról Hérodotos korában semmit sem tudtak, ami arra mutat, hogy ennek bejáratát a saisi korban sem sikerült megtalálni, vagy pedig kinyitották ugyan titokban, de utána a bejáratot a leg gondosabban elrejtették. Innen késői betemetkezésekről sincs régészeti adatunk. Belzoniak ugyan, miután 1818-ban rendkívül fáradságos és reménytelennek látszó munka után elsőnek hatolt be ide az európai kutatók közül, azt kellett látnia, hogy a középkorban az arabok — akik egy felirattal is megörökítették látogatásukat — már kirabolták a sírt,⁷² a források azonban mégis azt a benyomást keltik, hogy ezt az épületet az ókorban sokkal kevésbé ismerték, mint a Cheops, Mykerinos és Dzsószer piramist.

⁶³ Graefe E., Das Pyramidenkapitel in Al-Makrizi's *Hiṭat*. (Leipzig 1911) 66—67. A szöveg új magyar fordításának rendelkezésre bocsátásáért ezúton mondok köszönetet Fodor Sándornak. Vö. még Lauer, J. Ph., *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte*. I. (Le Caire 1962) XIV—XV. Az arab források túlnyomó többsége Ma'munnak tulajdonítja a piramis feltörését. A néhány eltérő adatra l. Sacy. S. de, *Relation de l'Égypte par Abd-Allatif* (Paris 1810) 219—20. Témánk szempontjából annak sincsen különösebb jelentősége, ha ez mégis Hárún ar-Rašid alatt történt volna meg.

⁶⁴ Uo. 67.

⁶⁵ Lauer J. Ph., *Le problème*... 18.

⁶⁶ Selim Hassan, *The Great Pyramid of Khufu and its Mortuary Chapel*. (Cairo 1960) 20.

⁶⁷ L. pl. Otto, E., *MDIK* 15 (1957) 193.

⁶⁸ Chassinat, E., *Rec. de Trav XXII*. (1900) 173—4.

⁶⁹ Frgt. 14—15.; Waddell, W. G., *Manetho*. (London 1956) 46—48. (Cheops mint szent könyv szerzője.)

⁷⁰ II. 127.

⁷¹ Helck, W. i. m. 2203.

⁷² Hölscher, U., *Das Grabdenkmal des Königs Chephren* (Leipzig 1912.) 84.

Az antik szerzőkből is jól látszik, hogy a legnagyobb piramis állt az érdeklődés középpontjában.

A következő tények alapján tehát arra kell következtetni, hogy a saisi korban a Cheops piramist is felnyitották:

1. Kutatások a Dzsoszer piramisban. Az itteni leletanyag.
2. A piramis szövegek népszerűsége. Feltehetőleg itt is keresték ezeket.
3. A Cheops piramis magasságának megmérése Amasis korában.
4. Arab szerzők leírásai a Cheops piramis leletanyagáról.

Továbbra is nyitva marad azonban a kérdés, hogy a Cheops piramis mely részét ismerték az ókorban. Strabón arról ír, hogy az ő idejében a piramis oldalán közep-tájön egy felemelhető kő volt, ez után egy lejtős syrinx következik, mely a sírig tart:⁷³ *ἔχει δ' ἐν ὕψει μέσως πῶς τῶν πλευρῶν λίθον ἐξαίρεσιμον ἀρθέντος δὲ σύριγξ ἐστὶ σκολιὰ μέγρι τῆς θήκης.*

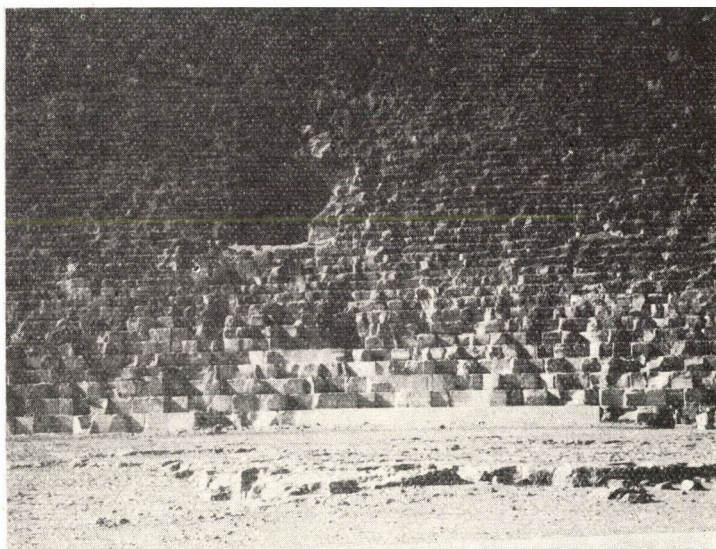
A syrinx nyilván a levezető folyosót jelenti, a thébai királysírokkal kapcsolatban hasonló értelemben fordul elő.⁷⁴ Strabónnak tehát a piramis alsó járatáról és kamrájáról volt tudomása. A saisi korban láthatólag alaposan megismerték a piramisok földalatti járatait, s mivel ezek többségében csak ilyenek találhatók, lehetséges, hogy nem kerestek felsőbb helységeket a Cheops piramisban. A római korban — Aristeidész tudósítása szerint

2. kép. A Cheops piramis
Рис. 2. Пирамида Хеопса
Fig. 2. La pyramide de Chéops

3. kép. A Cheops piramis D—K felől Henutsen piramisával.
Рис. 3. Пирамида Хеопса с юго-востока с пирамидой Хенутсена
Fig. 3. La pyramide de Chéops vue du sud-est, avec la pyramide de Henoutsen

4. kép. A Cheops piramis északi oldala. Az eredeti (felül) és a Ma'mun korában vágott bejárat
Рис. 4. Северная стена пирамиды Хеопса. Подлинный (сверху) и выдолбленный в эпоху Мамуна вход
Fig. 4. Le côté septentrional de la pyramide de Chéops. L'entrée originale (en dessus) et l'entrée ouverte à l'époque de Ma'moune

— a papok véleménye az volt, hogy a piramisok földalatti része ugyanolyan nagyságú, mint a látható épület:⁷⁵

τῶν πυραμίδων τὰς μὲν κορυφὰς ὀρῶντες ἐκκληττόμεθα, τὸ δ' ἀντίπαλον καὶ ὑπὸ γῆς ἕτερον τοσοῦτον ὄν ἠγνόηται, λέγω δέ, ἃ τῶν ἱερῶν ἦκουον.

A kutatás tehát elsősorban ezekre irányult, s mivel a felvezető járat zárókövei még ma is helyükön vannak, a felső nagy folyosóba csak a munkások kijutását biz-

tosító vágaton keresztül hatolhattak. Ezen keresztül azonban igen nehéz lehetett a kincseket kivinni, későbbi temetkezéseket pedig ide bejuttatni teljesen lehetetlen lett volna. Az arabok által említett leletek tehát vagy a piramis alsó részéből származnak, vagy pedig azt kell feltételeznünk — ez egyébként alig látszik valószínűsíthetőnek — hogy a folyosó hatalmas záró gránit hasábjait az ókor végén rakták vissza. Ilyen elővigyázatossági rendszabály csak királyi temetkezésnél képzelhető el, egy tömegsír esetében nem.⁷⁶

esetleg a perzsa kori felkelő dinasztiaik valamelyik uralkodója ide temetkezett volna. Az 1 m-nél alig szélesebb, kb. 120 cm magas folyosón nagyobb méretű temetkezési felszerelést nehezen lehetett volna a felső sírkamrába juttatni. Cheops szarkofágjának beemelése idején a piramis még nem volt készen.

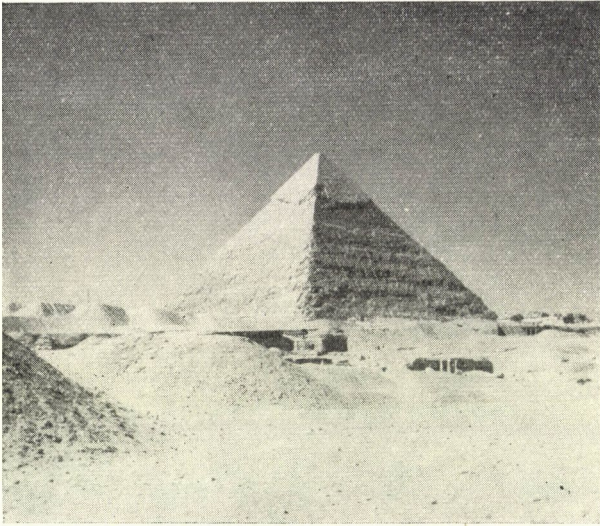
⁷³ 17, I. 33 (808).

⁷⁴ Bataille, A., Les Memnonia. (Le Caire 1952) 168—. A hosszú, egyenes folyosók a görögöket pásztor-sípra emlékeztették, így nyerték a sírok a syrinx nevet.

⁷⁵ Orat. (ed. Keil) XXXVI. (48) *Αἰγύπτω* 122 (363 I.); Hopfner Th., i. m. 302.

⁷⁶ Véleményünk szerint aligha képzelhető el, hogy

5. kép. Chephrén piramisa az eredeti burkolat maradványával
 Рис. 5. Пирамида Хефрена с остатками подлинной облицовки
 Fig. 5. La pyramide de Chéphren avec le reste du revêtement original

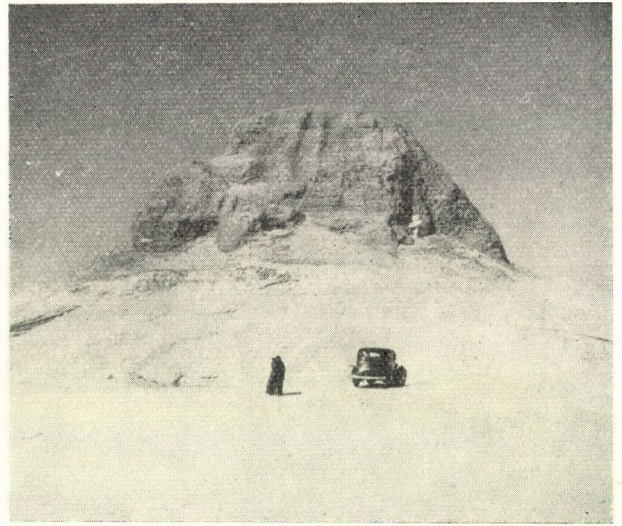
6. kép. Mykerinos piramisa
 Рис. 6. Пирамида Микериноса
 Fig. 6. La pyramide de Mykerinos

A Ptolemaios és római korban nemcsak a régi piramisokba és ezek környékébe temetkeztek előszere-

⁷⁷ Möller, G., Archiv f. Papyrusforschung 7 65–6.; Mitteis, L.—Wilcken, U., Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I. II. Hälfte (Leipzig—Berlin 1912) 578–9. Papyrus az i. sz.-i III. századból. Fl. W. M. Petrie talált is ilyen piramisokat Hawara környékén. Roman Portraits and Memphis IV. (London 1911) 19., XVII., XXI. t.

⁷⁸ Cum Ptolomaeorum manes seriemque pudendam Pyramides claudant indignaque Mausolea . . . (Lucanus: Phars. VIII. 696–7.); vö. Thiersch, H., JDAI 25 (1910) 68–9.

⁷⁹ Rühlmann, G., Wiss. Zeitschrift der Martin Luther Univ. Halle—Wittenberg XI. (1962) 1033–.; Hermann, A., Jb. f. Antike und Christentum 7 (1964) 117–.

7. kép. II. Sesóstris illahumi téglapiramisa
 Рис. 7. Иллахунская кирпичная пирамида Сесостриса II
 Fig. 7. La pyramide de brique de Sesostris II. à Illahoune

tettel, hanem divatba jöttek a miniatűr piramisokkal díszített sírok.⁷⁷ Valószínűleg a Ptolemaiosok is piramis alakú sírokat építettek maguknak,⁷⁸ és ez a sírtípus elterjed a Földközi-tenger medencéjének különböző területein.⁷⁹

Giza római kori történetére vonatkozólag nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Strabón egyiptomi látogatója és az arab foglalás közötti időben zárták le újra a Cheops piramis bejáratát olyan ügyesen, hogy Ma'mun arabjai nem tudták megtalálni. A késő császárkorban Septimius Severus a piramisokat is meglátogatta, figyelmesen megtekintette őket (*Nam et Memfim et Memnonem et pyramides et labyrinthum diligenter inspicit*),⁸⁰ ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy belsejükben is járt. A késő ókori és bizánci szerzőket is foglalkoztatta a piramisok kérdése, műveik azonban a piramisok ókori történetéhez nem nyújtanak felhasználható adatokat.⁸¹

Az elszórt adatokból véleményünk szerint — a kutatás jelenlegi állása mellett — a következő kép rajzolódik ki a Cheops piramis Óbirodalom utáni sorsáról: 1. Nem lehet bizonyítani azt, hogy a saisi kor előtt az építményt feltörték volna. 2. Biztos adatok e korszak után is csak az alsó sírkamra és folyosó ismertetésére állnak rendelkezésre, és a késői betemetkezések is leginkább itt látszanak valószínűnek. 3. Az arab leírások alapján azonban nem rendelkezünk kellő alappal annak feltételezésére, hogy Cheops temetkezése Ma'mun korában még meglelt volna, és annak ellenére, hogy a felső helységekről a forrásokban nem esik szó, korábbi időpontban — minden esetre Hérodotos után, talán az V.

⁸⁰ Scriptorum Hist. Aug. (Spartianus): Severus 17.

⁸¹ Egyre inkább tért hódít ekkor az a nézet, hogy a piramisok József gabonarakтары voltak. Pl. Julius Honorius, Cosmographia 45 pag. 51.; (Hopfner, Th. i. m. 537).; Rufinus, Historia Eccles. XI. 18. (Hopfner, Th. i. m. 625). Ezt az elképzelést illusztrálja a velencei Szent Márk katedrális egyik mozaikja. Rühlmann, G., Kleine Geschichte der Pyramiden. (Dresden 1962) I. t. A piramisokra I. még. Procopios: De Aedificiis II. 1. Steph. Byzantius frg. XVI., Anthologia Palatina IX. 656 stb. J. Ph. Lauer szerint (Le problème . . .) a Cheops piramis alsó folyosóját a bizánci korban még látogatták. A piramisban levő monogramok L. Goyon (i. m. XXXII) szerint a XV. században jelennek csak meg.

sz. második felében vagy a második perzsa uralom idején (341—332) bekövetkezett kirablást kell feltételeznünk.⁸²

Az arab szövegekből nem lehet ép, óbirodalminak tekinthető temetkezésre következtetni, sokkal inkább ennek kifosztottságára. A leletek nyilván későbbi időből származtak, nem Cheops korából.

Felvetődik végül a kérdés, elképzelhető-e az, hogy egy királyi temetkezés ilyen hosszú időt nagyobb megkárosítás nélkül vészellen át? A gondosan elrejtett

nem piramis formájú sírokat most figyelmen kívül hagyva, mint példára hivatkozhatunk II. Antef (W3h ʿnh 2117—2069) kisméretű thébai piramisára, mely az Abbott papiruszon megőrkötött jegyzőkönyv⁸³ szerint IX. Ramses 16 évében (1124) a második átmeneti kor és az Amarna reform közbeeső politikai válságai és megrendült közbiztonsága ellenére is még ép volt.

Kákosy László

ВОПРОС ВЗЛАМЫВАНИЯ ПИРАМИДЫ ХЕОПСА

Резюме

Автор считает, что, исходя из данных литературы и археологии, можно нарисовать следующую картину судьбы пирамиды Хеопса в годы, последующие за древним царством. Нельзя доказать, что строение было взломано до саиской эпохи. О времени после данной эпохи в нашем распоряжении имеются достоверные данные только относительно нижней гробницы и коридора, и здесь более вероятной кажется более поздняя их засыпка. Однако на

основании арабских описаний нельзя предполагать, что погребение Хеопса существовало еще в эпоху Махмуна. Несмотря на то, что верхние помещения не упоминаются источниками более раннего времени, во всяком случае после Геродота, наиболее очевидным кажется то предположение, что ограбление пирамиды произошло во второй половине V века до н. э. или во время второго персидского господства.

Л. Кákоси

THE PROBLEM OF THE BREAKING OPEN OF CHEOPS'S PYRAMID

Summary

The data furnished by the literature and by archaeology present, in the author's opinion, the following picture about the lot of Cheops's pyramid: though a great number of other pyramids and tombs were undoubtedly despoiled during the first Intermediate Period, it cannot be convincingly proved that this edifice was forced open in times previous to the XXVIth dynasty. Even subsequently to this era, certain information is available only for the underground chamber and the descending corridor, and certain burials seem probable

rather in these places. However, relying on the Arabic descriptions, the survival of Cheops's burial till the era of Maemun cannot be supposed. Although in the sources of earlier dates the rooms of the superstructure are not mentioned, the most probable inference seems to be that the burial chamber was rifled in the second half of the fifth century, in any case after Herodotus's time, or subsequently to the time of the second Persian rule.

L. Kákosy

⁸² Hérodotos említést tesz arról, hogy Kambyzés Memphisben felnyitattott régi sírokat (III. 37.), piramisokról azonban nem szól. Ennek a részletnek és Hérodotos már tárgyalt leírásai alapján nem látszik valószínűnek az, hogy az első perzsa uralom alatt vagy legalábbis ennek

első felében a piramis felső részében jártak volna.

⁸³ Pap. Abbott II. 8. *Breasted J. H. Ancient Records IV. 254.*; *Vö. Porter-Moss I. 2 (II. rész) 595.*; *Peet, E. The Great Tomb Robberies . . . (Oxford 1930).*